

werk in inleiding en conclusie levert deze bundel ook een belangrijke bijdrage tot de uitbouw van een veralgemenend perspectief op de mogelijkheden en beperkingen van integratieprocessen in het verleden en de toekomst, dat een belangrijke correctie biedt op inzichten die louter op de Amerikaanse ervaring gebaseerd zijn.

Anne Winter

Vrije Universiteit Brussel

Paul Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2007) 477 p.
ISBN 9789023419747

Zeven jaar na zijn geruchtmakende NRC-essay 'Het multiculturele drama' verscheen in 2007 Paul Scheffers vuistdikke boek *Het land van aankomst*. Hierin geeft de auteur antwoord op de uiteenlopende kritiek die zijn alarmerende boodschap over de falende integratie van met name de tweede generatie Turken en Marokkanen heeft losgemaakt. Daarbij trekt hij uitvoerige parallellen met soortgelijke migraties in het verleden van West-Europa en de Verenigde Staten. Het boek is om twee redenen relevant voor historici. Ten eerste is het een document waarin de Nederlandse worsteling met het migratievraagstuk aan het begin van de eenentwintigste eeuw wordt geboekstaafd, met de auteur als aanjager. Zeer interessant dus voor toekomstige historici die dit breed uitwaaierende debat later willen reconstrueren. Daarnaast gaat de auteur te rade bij historici om hedendaagse ontwikkelingen te duiden. Over de gevolgde methode is hij tamelijk vaag en de lezer zoekt vergeefs naar een duidelijke leidraad in het woud van literatuur en informanten, terwijl het ontbreken van voetnoten de tekst niet altijd even controleerbaar maakt.

Het betoeg van Scheffer wijkt niet wezenlijk af van zijn *j'accuse* uit 2000. Volgens hem hebben vooral politici, beleidsmakers en wetenschappers de ogen te lang gesloten voor de schaduwzijden van de grootschalige immigratie die in de jaren zeventig op gang kwam, waarbij opvalt dat het boek zich grotendeels beperkt tot migranten en hun nakomelingen uit Marokko en Turkije. De dreigende onderklassenvorming van de tweede generatie zou lang zijn genegeerd, terwijl daarnaast de gebrekkige identificatie met Nederland en de omarming van de orthodoxe islam hem grote zorgen baren. In zijn perspectief ligt de schuld hiervoor voor een belangrijk deel bij de cultuurrelativistische, conflictvermijdende en kosmopolitische elite, die pas door de revolve van Fortuyn werd gedwongen om de werkelijkheid van het multiculturele drama onder ogen te zien.

Scheffer is vaak opvallend genuanceerd en laat ruimte voor twijfel en tegenstemmen. Bovendien merkt hij terecht op dat de conflictueuze worsteling met het vraagstuk van de integratie en de reacties die deze bij migranten oproepen, op zich een teken van integratie zijn. Uiteindelijk betoont hij zich gematigd optimistisch over de langere termijn, maar ècht gerust op een goede afloop lijkt hij niet. Zijn boek dient dan ook vooral te worden gelezen als een verzameling recepten om het tij te keren. Nu snijdt zijn kritiek op een aantal punten zeker hout. De integratie van een deel van de tweede generatie is inderdaad zorgwekkend, de identificatie met Nederland van veel jonge Turken en Marokkanen (en Antillianen) laat te wensen over en het leren van Nederlands en het disciplineren van criminele jongeren dient hoog op de beleidsagenda te staan. Hij levert echter nergens het bewijs dat dit alles het gevolg is van decennialang naïef multiculturalisme. Zo wijkt de zorgwekkende situatie van soort-

gelijke migranten in landen als Duitsland en Frankrijk nauwelijks van de Nederlandse af, terwijl de roep om assimilatie daar toch al veel eerder klonk. Bovendien heeft zijn beeld van het Nederlandse klimaat tot aan de opkomst van Fortuyn karikaturale trekken. Natuurlijk kan wie zoekt altijd voorbeelden van doorgeschoten multiculturalisme of cultuurrelativisme vinden, maar dat is nooit de dominante toon geweest bij beleidsmakers en politici. Al vanaf het WRR-rapport over minderheden uit 1979 stond de bestrijding van achterstanden centraal en werd slechts symbolisch lippendienst bewezen aan het belang van etnische identiteiten. Wat dat betreft, blijft het wachten op een systematische analyse van politiek debat, beleid en onderzoek in het laatste kwart van de twintigste eeuw.

Waar het gaat om het belang van historische vergelijkingen laat Scheffer uitvoerig zien dat het proces van immigratie en integratie sinds het midden van de negentiende eeuw zowel in West-Europa als de Verenigde Staten bepaald niet over rozen ging. Maar terwijl migratiehistorici dergelijke overeenkomsten vooral gebruiken om de hedendaagse morele paniek te relativiseren, dient deze kennis in *Het land van aankomst* een ander doel. Voor Scheffer dienen we hieruit de les te trekken dat grootschalige en problematische immigraties in de toekomst voorkomen moet worden. Zijn grote bron van inspiratie is de Amerikaanse auteur Oscar Handlin, die in 1951 zijn epische en zeer invloedrijke boek *The uprooted* publiceerde (p. 15-17). Voor Scheffer is dat het bewijs dat immigratie en integratie vaak zeer pijnlijk en ontwrichtend zijn, zowel voor de migranten als voor de ontvangende samenleving. Met dat standpunt gaat hij volledig voorbij aan tal van studies die vanaf de jaren zestig de kern van Handlins these overtuigend hebben weerlegd. Oppositie tegen immigratie ontbrak ook in de Verenigde Staten zeker niet, zoals Scheffer aan de hand van John Higham en Aristide Zolberg laat zien, maar het idee van de ontworteling is al sinds de jaren tachtig verworpen. Een goede samenvatting vormt bijvoorbeeld John Bodnars studie *The transplanted* (1985), die niet toevallig een andere botanische beeldspraak prefereerde. Het is een groot gemis in Scheffers boek dat hij deze en vele andere cruciale studies (Nancy Foners *From Ellis Island to JFK*, Leslie Mochs, *Moving Europeans*) niet heeft geconsulteerd. Hetzelfde geldt voor empirische studies over integratie en assimilatie die een gedifferentieerd en minder somber beeld laten zien, zoals Tribalats *Faire France*, studies over de tweede generatie in Europa door Maurice Crul e. a. en Perlmans kritiek op de theorie van 'segmented assimilation' in *Italians then, Mexicans now*.

Tot slot valt op dat Scheffer nauwelijks aandacht besteedt aan het stigmatiserende en zelfisolerende effect van de anti-islam retoriek of aan de werking van discriminatie (p. 424). De plausibele veronderstelling dat dat islamisering in eigen kring in de hand werkt en identificatie met Nederland eerder blokkeert dan vergemakkelijkt, zul je in dit boek vergeefs zoeken. Hoewel ik het met Scheffer eens ben dat kritiek en zelfkritiek op religieuze principes die indruisen tegen een open democratische samenleving noodzakelijk zijn, hangt veel af van de toon en de wijze waarop moslims worden aangesproken. Te vaak is de expliciete of impliciete boodschap dat zij op zijn best voorwaardelijke Nederlanders zijn. Met als gevolg dat zij voortdurend moeten bewijzen te deugen. De parallellen met het antisemitisme (ook al zijn er verschillen) maken duidelijk dat een wind zaaiend vertoog gemakkelijk onaangename stormen kan veroorzaken.

Leo Lucassen
Universiteit Leiden